

ПРОБЛЕМА ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ РОЗВИТКУ ЗАГАЛЬНОКУЛЬТУРНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ У РАЗІ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Камінська О. А., Федорченко О. В.

У статті розглядається стан викладання курсу «Історія держави і права» у вищих навчальних закладах юридичного і правоохоронного спрямування. Аргументовано, що блок історико-правових дисциплін є фундаментальним для підготовки правників та правоохоронців, оскільки становить базу державно-правового мислення загалом. Утім автори зазначають, що проблема покращення викладання дисципліни «Історія держави і права» привертає увагу науковців, викладачів незначною мірою.

Проаналізовано динаміку обсягу навантаження дисципліни «Історія держави і права» на Херсонському факультеті ОДУВС за 6 років – з 2016 по 2022 роки. З'ясовано, що за шестирічний термін загальна кількість годин для вивчення дисципліни зменшилася майже вдвічі, зокрема на лекції – в 3-4 рази, семінари – зменшилася наполовину. Разом із тим зросло навантаження на самостійне опрацювання здобувачами вищої освіти матеріалу дисципліни. У зв'язку з цим авторами наголошено на обов'язковому переході до активного навчання.

Автори наголосили, що у зв'язку з недостатнім культурним розвитком здобувачів вищої освіти першого курсу необхідно директивно рекомендувати вивчення дисципліни «Історія держави і права».

Значну увагу у статті приділено формам організації навчального процесу. Зазначено, що лекції набагато продуктивніше супроводжувати ілюстративним матеріалом, схемами і таблицями. Проаналізовано основні види організації роботи на семінарах, а саме бесіду, реферат, доповідь, роботу з термінологічним апаратом, опанування джерел, вирішення правових казусів.

Показано позитивні і слабкі сторони бесіди. Основним недоліком її є те, що не вся академічна група бере участь у семінарському занятті.

Щоб сприяти дискусії на семінарському занятті під час обговорення реферату, варто попередньо ознайомлювати із текстом реферату частину академічної групи. Звернено увагу на важливість вивчення термінологічно-понятійного апарату. Для покращення процесу ознайомлення із нормативно-правовими дже-

релами запропоновано створення відповідної хрестоматії. Подані практичні рекомендації для вирішення правових казусів здобувачами вищої освіти.

Ключові слова: історія держави і права, лекція, семінар, здобувач вищої освіти, загальнокультурні компетенції.

Kaminskaya O. A., Fedorchenko O. V. The problem of increasing efficiency of the development of general cultural competences of higher education students when studying history of the state and law

The article examines the state of teaching the “History of the State and Law” course in higher educational legal and law enforcement establishments. The block of historical and legal disciplines is argued to be fundamental for the training of lawyers and law enforcers, as it forms the basis of state-legal thinking as a whole. However, the authors note that the problem of improving the teaching of “History of the State and Law” attracts scientists and teachers’ attention to a small extent.

The dynamics of the “History of the State and Law” workload at Kherson Faculty of Odesa State University of Internal Affairs for 6 years from 2016 to 2022 has been analyzed. It has been cleared out that over a six-year period, the total number of hours for studying the discipline was decreased almost by half, in particular, lectures – by 3-4 times, seminars – by half. At the same time, the load of the individual studying of the discipline by students of higher education has increased. In this regard, the authors have emphasized the obligatory transition to an active studying.

According to the authors, the study of “History of the State and Law” is necessarily recommended for the first-year higher education students because of their insufficient cultural development.

In the article, the forms of organization of the educational process are paid considerable attention. It is noted that lectures are more productive when delivered with illustrative material, diagrams and tables. The main types of work organization at seminars, namely discussion, essay, report, terms definitions and interpretations, studying sources, solving legal cases are analyzed.

The positive and weak sides of the discussion are shown. Its main drawback is that not the entire academic group participates in the seminar.

To facilitate the abstract discussion during the seminar, it is necessary for a part of the academic group to know the abstract text in advance. The importance of studying terms and concepts is paid attention as well. To improve the process of studying of normative and legal sources, a corresponding anthology is proposed to be created. Practical recommendations in solving legal cases for students of higher education are given.

Key words: history of the state and law, lecture, seminar, student of higher education, general cultural competences.

Постановка проблеми. Розвиток компетенцій здобувачів вищої освіти на сьогодні є одним з пріоритетних напрямів модернізації сучасної системи освіти. Саме від логічно вибудованого процесу формування компетенцій залежить готовність особистості до успішної професійної діяльності в певній галузі.

Формування і розвиток загальнокультурних компетенцій (далі – ЗКК) має на увазі в т.ч. роботу з інформацією, зокрема самостійне її вилучення, аналіз, структурування і, як результат, використання у навчально-професійній діяльності. Все це працює на реалізацію мети компетенційного підходу – забезпечення якості освіти, а це означає, що зараз актуальним є не що робити, а як правильно робити.

Дисципліна «Історія держави і права» (далі – ІДП) (автори, вживаючи термін ІДП, мають на увазі й аналогічні курси «Історія держави і права зарубіжних країн» та «Історія держави і права України») входить до циклу фундаментальних дисциплін. Її вивчення спрямоване на формування у здобувачів вищої освіти як основи знань у закономірностях процесу державно-правового розвитку у світі, так і через універсальне значення – фундамент державно-правового мислення взагалі.

Сучасна якість вищої освіти багато в чому визначається якістю викладання і використання активного навчання, коли здобувачі вищої освіти залучені в освітній процес.

У чому ж повинна виражатися якісність?

Якість навчання визначається сукупністю показників, що характеризують різні аспекти навчальної діяльності освітнього закладу, які забезпечують розвиток компетенцій молоді, що навчається: матеріально-технічна база, кадровий склад, зміст освіти, форми і методи навчання тощо.

Метою статті є спроба віднайти можливі способи, прийоми, методи, щоб допомогти здобувачам вищої освіти вивчити та застосовувати на практиці знання про історичні засади виникнення

та функціонування державно-правових інститутів та визначити напрями розвитку дисципліни ІДП і тим самим сприяти формуванню і розвитку ЗКК.

Зазначена мета досягається через реалізацію таких завдань:

- охарактеризувати форми навчання, які використовуються в процесі навчання;
- виявити труднощі і негативні моменти окремих форм;
- виходячи з досвіду викладання, виділити можливі способи поліпшення результативності.

Предметом дослідження є проблема підвищення ефективності розвитку загальнокультурних компетенцій на прикладі вивчення історії держави і права у закладах вищої освіти юридичного спрямування.

Аналіз наукових публікацій. Формування ЗКК присвячено велику кількість праць із загальної педагогіки вищої школи [1; 2]. Разом із тим досить наукових розвідок, практичних матеріалів стосовно покращення навчального процесу для студентів-юристів, наприклад [3; 4]. Значно менше уваги присвячено викладанню історії у вишах [5-8]. Незважаючи на те, що курс ІДП є загальнообов'язковим для спеціальностей 081 «Право» і 262 «Правоохоронна діяльність», а в Україні близько 200 юридичних закладів вищої освіти [9], дослідження зазначеної теми тільки починаються [10]. Таким чином, сучасність ставить нові завдання перед викладачем, розширюючи горизонти його вивчення.

Виклад основного матеріалу. «Прописних істин» методики викладання навчають у закладах вищої освіти педагогічного спрямування. Однак на практиці в академічній аудиторії доводиться постійно застосовувати творчий підхід, шукати альтернативні форми з метою полегшення сприйняття і доступності інформації для здобувачів вищої освіти, підтримки інтересу до дисципліни і навчання загалом.

З іншого боку, натеper ІДП вимагає системності вивчення явища з урахуванням впливу всієї сукупності факторів. Разом із тим необхідно враховувати ментальність народу, вплив екологічного, культурологічного, релігійного та інших факторів. Дійсно, історичний аспект відіграє важливу роль у розвитку сучасної юриспруденції. При цьому дослідження повинні здійснюватися за принципами історичної науки із застосуванням юридичного мислення.

Варто розглянути динаміку обсягу відведеного часу для вивчення дисципліни ІДП. Для прикладу проведемо аналіз по Херсонському факультету

ОДУВС. За п'ять років курс ІДП зазнав значних змін, на жаль, не на краще. Так, для спеціальності 262 «Правоохоронна діяльність» з двох дисциплін ІДПЗК та ІДПУ, які викладалися відповідно протягом 1 і 2 семестрів, створили одну дисципліну ІДП, яка викладається в 2 семестрі. Для спеціальності 081 «Право» курси ІДПУ та ІДПЗК взамін річного терміну почали викладати тільки один семестр. Для того щоб простежити динаміку обсягу навантаження, варто поглянути на матеріали таблиці 1.

Аналізуючи матеріали таблиці, видно, що кількість відведених годин для вивчення ІДП зменшилася вдвічі, а ситуація з лекціями і семінарами виглядає взагалі невтішно – з деяких позицій залишилася третина або чверть від колишнього обсягу. Одночасно аудиторний фонд (лекції та семінари) зменшився. Так, якщо для «Правоохоронної діяльності» у 2016-2017 н.р. він становив 71%, для «Права» – 65%, то у 2021-2022 н.р. відповідно 49% і 39%. З цього видно, що більшу частину матеріалу дисципліни здобувачам необхідно опановувати самостійно.

Тому варто відходити від пасивного навчання як рудименту минулого до активного. Останнє припускає обов'язкову діяльність студентів у напрямі отримання, обробки та використання набутих знань. Запровадження активних методів навчання у вивчення ІДП здобувачами вищої освіти передбачає комплексне реформування всіх форм навчального процесу: лекцій, самостійної підготовки та семінарських занять.

Розглянемо стан справ з лекціями. Лекція у виші є основною формою організації навчального процесу. Її мета – закладати основи наукових знань, визначати напрям та основний характер усіх видів навчальних занять [5, с. 188, 196]. Ключове слово – орієнтована основа. Відведений час на лекції (22/30 годин) дозволяє викладачеві дати лише побіжний і поверхневий огляд. Відразу варто обмовитися, що чим більше викладач заглиблюється у зміст дисципліни, тим більше інформації може дати студентам, тому поріг «достатньої

кількості» годин на вивчення дисципліни встановити неможливо. З іншого боку, у сучасному інформаційному світі лектор не є та й не може бути єдиним джерелом інформації, він скоріше дороговказ у нетрях інформації.

Тому потрібно шукати альтернативні способи в межах виділеного часу. Наприклад, з метою скорочення часу на викладення інформації та збільшення часу на пояснення матеріалу, крім традиційної текстової форми, може бути застосована компактна схематична, таблична тощо форми подання освітньої інформації [11, с. 70]. Взагалі, матеріал лекції, як мінімум, повинен супроводжуватися ілюстративним матеріалом (карти, персоналії, символіка тощо). Оскільки це позитивно впливає на запам'ятовування матеріалу здобувачами вищої освіти.

Студент може відносно легко повертатися до розглянутих схем, малюнків і сюжетів для уточнення або зв'язку нової теми з раніше вивченим матеріалом. Бонусом є і те, що студентам спростили ведення конспектів, оскільки вся навчальна інформація представлена в компактній, лаконічній формі. При цьому якість і ступінь засвоєння навчального матеріалу, як показує практика, суттєво зростають.

І все ж лекція не дозволяє викладачам повною мірою викласти матеріал у межах усього курсу. Відповідно, більш глибоке вивчення окремих питань історії держави і права має відбуватися на семінарах.

Саме слово «семінар» походить від латинського «Seminarium» – розсадник. У сучасному розумінні семінар – вид навчальних практичних занять, який передбачає самостійне вивчення студентами попередньо запропонованих викладачем запитань з теми лекційного курсу, переліку самостійних завдань з наочним оформленням матеріалу у вигляді реферату, доповіді, повідомлення, конспектування історичних джерел тощо [5, с. 205].

Практика показує, що недотримання деяких умов семінару перетворює його на подобу лекції.

Таблиця 1

Обсяг відведеного часу для вивчення блоку дисциплін «Історія держави і права»

	2016-2017 н.р.			2022-2022 н.р.		
	Всього год.	Лекції год.	Семінари год.	Всього год. (%)*	Лекції год. (%)*	Семінари год. (%)*
Спеціальність 262 «Правоохоронна діяльність»	180	88	40	90(50%)	22(25%)	22(55%)
Спеціальність 081 «Право»	300	96	100	180(60%)	30(31%)	40(40%)
Примітка*	% до відведеного часу у 2016-2017 н.р.					

Так, за слабкої підготовки студентів викладачі розпочинають пояснювати матеріал семінарського заняття або в кращому разі здобувачі переказують підготовлену відповідь на поставлене запитання. І навіть у першому випадку в роботі бере участь не вся академічна група, а окремі особи.

Чому ж відсутня активність студентів? Частково це викликане нерозумінням необхідності вивчення історії держави і права. Серед здобувачів вищої освіти побутує думка, що це було давно, принципи державотворення і норми права минулого у сучасному світі не застосовується..., то і нема чого їх вивчати. Подолати такий настрій дуже важко, але можливо.

Розглянемо мотиваційні аспекти значення курсу ІДП. Так, здобувачам вищої освіти необхідно акцентувати увагу на тому, що поза історичним контекстом неможливо пізнати сучасні державно-правові явища, оскільки у суспільстві завжди зберігаються залишки минулого, є основи сучасного й зачатки майбутнього. Крім того, історичні дисципліни відіграють провідну роль в ознайомленні з вітчизняною та світовою політичною й правовою культурою, знання якої дає можливість не повторювати помилок, глибше зрозуміти сучасні державо- і правотворчі процеси, прогнозувати основні тенденції їх розвитку [12, с. 3].

Незважаючи на безсумнівність значення історії держави і права, усвідомлення необхідності її вивчення має на увазі певний культурний рівень розвитку, а здобувачі вищої освіти першого курсу до цього рівня явно не дотягують. У цій ситуації доводиться, на жаль, директивно вказувати на цивілізаційний досвід більш ніж 6 тисяч років, знання якого стане в пригоді у разі вивчення галузевих законодавств на старших курсах.

Ідемо далі. Найявні найрізноманітніші форми роботи на семінарах.

1) Найбільш поширеною є розгорнута бесіда. На такому семінарі тему розподіляють на невеликі за обсягом, але органічно пов'язані між собою проблемні запитання. Виконання одного завдання є основою для виконання наступного. Доцільно заохочувати слухачів виступати з уточненнями і доповненнями, що дає змогу залучити до обговорення максимум студентів. Цей вид семінару не передбачає письмових доповідей чи рефератів. Його структура: організація групи – вступне слово викладача – власне бесіда – підбиття підсумків заняття [6, с. 44].

Під час розгорнутої бесіди до обговорення залучається максимальна кількість студентів. Звісно, це можливе за умови застосування при-

йомів активізації. Одночасно активність багатьох студентів, їхнє бажання виступити зужує обсяг і глибину розгляду питання. Крім того, частина студентів усе-таки займає пасивну позицію.

Розгорнута бесіда дозволяє залучити до обговорення поставлених питань максимум студентів, зрозуміло, у разі використання всього арсеналу засобів їх активізації. Разом із тим висвітлення питань не завжди буває досить повним і глибоким, певна частина студентів залишається пасивною. Та і сам виступаючий готує спеціально лише одне-два питання, інший матеріал нерідко залишається у нього не освоєним достатньою мірою. Вихід вбачається у поєднанні виступів (за викликом викладача і за бажанням студента або ж за бажанням надавати можливість виступати тільки як доповнення).

2) Підготовка здобувачами вищої освіти рефератів і доповідей, після закінчення яких слідує обговорення, виділення переваг, недоліків і найбільш важливих положень. Звичайно, несправедливо вимагати від 18-19-річних студентів «наукової новизни». Але здобувач повинен проявити навички самостійної роботи, під час відповіді спиратися на авторів наукової літератури. На жаль, практика показує, що лише деякі студентські доповіді на семінарах задовольняють ці вимоги. Часто доповідач просто копіює текст підручника чи реферат, опублікований в Інтернеті, і видає це за свою творчість. Інші студенти під час заслуховування доповідей проявляють пасивність і не підготовленість. Або, як і під час розгорнутої бесіди, пропонують питання, які вже висвітлив доповідач.

Для подолання цього необхідно перед захистом реферату ознайомити з ним академічну групу (або хоча б вибрану ініціативну групу). Як варіант можна організувати підготовку однієї доповіді ініціативною групою. Це дасть можливість проведення дискусії з ключових проблем теми.

3) Опанування термінологічно-понятійного апарату. Необхідно відзначити, що під час вивчення курсу застосовується значна кількість термінів державно-правового змісту, на додачу частина іноземного походження, які у сучасній правничій діяльності рідко застосовуються. А тому досить важкі для сприйняття звичайної людини. Знання понять з історії держави і права дає можливість отримати теоретичну та історико-правову базу, яка необхідна для вивчення всіх юридичних дисциплін, так чи інакше пов'язаних зі сферою права та механізму держави. Крім того, у результаті систематичної роботи над поняттями у студентів формується цілісне уявлення про дисципліну.

Тому дуже важливо використовувати різні способи освоєння понять: ведення словників, запам'ятовування і відтворення юридичних визначень, правил і термінів, складання схем з їх використанням.

4) Читання/опанування джерел права. Для того щоб знання були достовірними, істинними, студентів необхідно під час вивчення різних інститутів права, держави знайомитися з нормативно-правовими джерелами. На жаль, більша частина пам'яток права зарубіжних країн перекладені лише на російську мову. Краща ситуація з вітчизняними історичними пам'ятками права. Щоправда, користуватися ними на семінарах не завжди зручно. По-перше, їх значна кількість (наприклад, під час вивчення теми «Держави Південно-Східної Європи у Нові часи» необхідно ознайомитися з текстом шести Конституцій молодих балканських держав). По-друге, багато документів значні за обсягом (наприклад, Саксонське зеркало, Французький цивільний кодекс 1804 р. тощо). Навіть використовуючи Інтернет, студенту важко швидко знайти потрібну норму, а на додачу існують різні варіації витягів з нормативно-правових документів. Висновок напрошується сам: необхідні спеціальні хрестоматії, складені з урахуванням завдань, що пропонуються до вирішення студентам.

5) Рішення завдань – найбільш складна форма роботи, але й одна з найцікавіших. По суті, це спроба на семінарському занятті вивільнити час на практикум. Які переваги такої форми? Ефективність її полягає у тому, що студент має можливість самостійно і більш поглиблено ознайомитися з тією чи іншою темою курсу, що вивчається на прикладі конкретних правових казусів. У процесі пошуку рішення завдання студент змушений переглянути значну кількість інформації, зокрема положень нормативно-правових документів. Крім того, рішення завдань оживляє аудиторію, спричинює дискусію.

Складність полягає у недостатності знань студентів з теми і незручності використання першоджерел. Вихід бачиться у самій формі роботи: вирішення завдань повинне проводитися групами з використанням спеціальних хрестоматій. Крім того, можна запропонувати здобувачам вищої освіти інсценувати правовий казус, а це вже передбачає групову домашню роботу.

І нарешті, семінару властива і функція контролю за змістом, глибиною і систематичністю самостійної роботи студентів. З метою активізації підготовки студентів до кожного заняття доціль-

ним є використання проміжних форм контролю, у формі тестів, завдань (аналогічних раніше вирішеним), перекладів юридичних визначень, складанні схем з ними.

Крім того, введення сумарної системи оцінювання дозволить найбільш об'єктивно оцінити рівень знань студента з дисципліни і знизити (хоч до нуля) екзаменаційне навантаження.

І головне, різноманітні форми роботи на семінарах необхідно поєднувати у різних пропорціях, намагаючись не повторювати останні. У такому випадку налаштованість студентів на новизну, очікування інтенсивного спілкування, цікаві пояснення, обґрунтування доказів дозволить уникнути нудного повторення прописних істин або відомих штампов, активізує підготовку до занять і активність в аудиторії.

Виходячи з викладеного, можна зробити такі висновки:

Одним із факторів, що визначає якість навчання як мети компетентнісного підходу, є форми (лекція, семінар, самостійна робота) і методи навчання.

Зважаючи на обмеженість часу, відведеного на лекції, крім традиційної текстової форми, може бути застосована схематична, таблична тощо форми подання освітньої інформації.

Більш глибоке вивчення окремих питань історії держави і права має відбуватися на семінарах. При цьому ефективність семінарських занять визначається активністю студентів, інтенсивністю їх спілкування між собою і з викладачем, інтересом до обговорюваної проблеми й активізацією їхньої розумової діяльності.

Для забезпечення зазначеного насамперед необхідно сформувати у студентів інтерес до вивчення історії держави і права, показати його значення, спадкоємність і новизну. Вбачається доцільним використання різноманітних форм роботи, ефективність яких можна підвищити шляхом:

- поєднання під час розгорнутої бесіди виступів студентів (за викликом викладача і за їхнім бажанням або ж давати можливість виступити за бажанням тільки як доповнення);

- ознайомлення групи з рефератом (або хоча б вибраної ініціативної групи) перед його захистом або організація підготовки однієї теми доповіді ініціативною групою;

- ведення словників, запам'ятовування і відтворення юридичних визначень, правил і термінів мовою оригіналу, складання схем з їх використанням;

- вирішення правових казусів групами з використанням спеціальних хрестоматій, складених

з урахуванням завдань, запропонованих до вирішення студентам;

– запровадження сумарної системи оцінювання, в основі якої лежить проміжний контроль (перш за все тестовий), який дозволяє найбільш об'єктивно оцінити рівень знань студента з дисципліни та знизити екзаменаційне навантаження;

– використання різних способів навчання на семінарських заняттях.

Отже, застосування і поєднання різноманітних форм роботи у різному співвідношенні на кожній лекції та семінарському занятті призведе до спільної творчої співпраці викладача і студентів, поліпшить ефективність обміну інформацією, полегшить здобувачу вищої освіти освоєння курсу «Історія держави і права», тим самим значно підвищить продуктивність формування і розвитку загальнокультурних компетенцій майбутніх правників та правоохоронців.

Література

1. Гладуш В.А., Лисенко Г.І. Педагогіка вищої школи: теорія, практика, історія. Дніпропетровськ, 2014. 416 с.

2. Немченко С.Г., Голік О.Б., Лебідь О.В. Педагогіка вищої школи : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Донецьк : ЛАНДОН-XXI, 2014. 534 с.

3. Сопілко І.М., Череватюк В.Б. Фактори впливу на юридичну професію в умовах сучасного інформаційного простору. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2019. № 1(50). С. 192-198.

4. Купчак М.Я., Повстин О.В., Гонтар З.Г. Методика викладання правових дисциплін у вищих навчальних закладах ДСНС України. *Вісник ЛДУБЖД*. Львів, 2016. № 13. С. 196-205.

5. Гончарова Н.О. Методика викладання історії у вищій школі : навчальний посібник. Харків, 2009. 328 с.

6. Горохівський П.І. Методика викладання історичних дисциплін у вищій школі: курс лекцій : навчальний посібник. Умань, 2012. С. 256.

7. Савенко В.В. Завдання та зміст лекцій з історії відповідно до вимог Болонського процесу. *Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу*. 2005. Ч. 3.

8. Сич О.І. Про викладання історії у вищій школі. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 111-117.

9. Куницький О., Ланда В. В Україні визначено кращі юридичні університети. Хто в лідерах. *Forbs*. 2021. URL: <https://forbes.ua/news/v-ukraini-vpershe-viznacheno-krashchi-yuridichni-universiteti-khto-v-liderakh-08092021-2379>.

10. Варавва І.П., Суходольська А.А. Новітні методики викладання Історії держави і права зарубіжних країн. *Юридичний вісник*. № 1 (62), 2022. С. 210-217.

11. Петровський Н.А. Методологія изучення римського права на юридических факультетах. *Право и образование*. 2008, № 2. С. 69-73.

12. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник. 2-е вид. перероб. і доп. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 730 с.

Камінська О. А.,
кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри загальноправових та соціально-гуманітарних дисциплін
Херсонського факультету
Одеського державного університету
внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-5596-1720

Федорченко О. В.,
кандидат історичних наук,
завідувач кафедри загальноправових та соціально-гуманітарних дисциплін
Херсонського факультету
Одеського державного університету
внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-5524-0202